

HOÓZ ISTVÁN

A NÉPESEDÉSPOLITIKAI DÖNTÉSEKET ALAKÍTÓ
TÉNYEZŐK MAGYARORSZÁGON

A népesség számának, vagy összetételének változása nem önmagában jó vagy rossz, hanem azért, mert elősegíti vagy gátolja valamilyen társadalmi törekvés megvalósítását. Ezért minden ezzel kapcsolatos intézkedés meghozatala előtt elemezni kell a tényeket (adatokat), fel kell tárni okaikat és várható következményeiket. A népesedéspolitikai célok, tennivalók meghatározása ennek az értékelő folyamatnak eredménye.

A népesedésben bekövetkező változások okai, rövid vagy hosszabb távú következményei azonban nagyon bonyolultak és sokrétűek. Mivel a politikusoknak döntéseiknél ideológiai, gazdasági, szociológiai, történelmi, erkölcsi és még sok más szempontot kell szem előtt tartaniuk, az alapvető tendenciák megítélésében és a megoldásra váró feladatok kijelölésében igen nagy véleménykülönbségek alakulhatnak ki közöttük.

A demográfusokat foglalkoztató egyik legfontosabb kérdés annak meghatározása, hogy milyen legyen a lakosság újratermelésének optimális típusa. Abszolút, minden országra és minden időre szóló optimum nincs, de lehet a népességnek annyiféle optimális száma, szaporodási üteme, illetve megoszlása, ahány társadalmi célt meghatároztak. Más szaporodási ütem segíti a gazdasági jólét növekedését, mint amilyen a katonai hatalom erősítéséhez kell. A probléma azonban az, hogy egyidejűleg sokféle optimum, de csak egyféle szaporodási ütem lehetséges. Így egy időszak népességfejlődése az optimum kritériumok egy részének megvalósulását segíti, mások számára még elfogadható, a harmadik csoportét pedig gátolja.

Amikor a népszaporodás vagy valamelyik népmozgalmi jelenség nem a társadalom számára kívánatosnak tartott irányban vagy mértékben fejlődik, külső beavatkozásra van szükség. A népesség számát és várható fejlődését tekintve a politikusok elméletileg háromféle célt határozhatnak meg. Intézkedéseket hozhatnak a népesség számának növelése, mérséklése vagy struktúrájának átalakítása érdekében. A rendelkezésre álló adatok értékelése alapján nincs mindig szükség arra, hogy az egész népességre vonatkozó, vagy általános jellegű intézkedéseket hozzanak. Elégségesnek tarthatják a termékenység növelését, az abortuszok vagy a válások számának csökkentését, egy-egy terület népességszámának növelését stb., stb.

Bár minden szempontból optimális döntés vagy koncepció nem lehetséges, az össztársadalmi érdek által diktált rangsorolásra mégis szükség van. Meg kell találni az adott korban, adott körülmények között a társadalom előtt álló feladatok megoldását a legjobban elősegítő népesedéspolitikai koncepciót. A népességtudomány művelői ezt megkönnyíthetik, ha a népszaporodás alakulásának következményeit vagy más társadalmi-gazdasági jelenségekkel való kapcsolatát egzakt módon meghatározzák, vagy - ahol ez nem lehetséges - elméleteket, hipotéziseket dolgoznak ki.

Azok a szempontok, tényezők, jelenségek, amelyek alapján a beavatkozás szükségességét és célját meg lehet határozni a következők lehetnek:

1. Ideológiai (politikai), hatalmi (stratégiai) szempontok, nemzetközi kötelezettségek.
2. A harmonikus társadalmi-gazdasági fejlődés demográfiai követelményei.
3. Demográfiai tényezők, a népesség struktúrájának és a népmozgalomnak nem kívánatos változásai.

Úgy véljük, hogy a népesedéspolitika fogalma három szorosan összekapcsolódó elem-ből tevődik össze. Tartalmazza a célt, a cél megvalósításának eszközeit és a célok megvalósítása érdekében működésbe hozott eszközök eredményét. E felosztást nem csupán elméleti, hanem gyakorlati jelentőségűnek is tartjuk, amelynek értelmet az ad, hogy ezek az elemek egymás érvényesülését segítik, kontrollálják és így lehetővé teszik a népesedési folyamatoknak a népesedéspolitikai célkitűzésekkel való egybevetését.

Mind a három elemet fontosnak tartjuk. Világosan meghatározott célkitűzések nélkül, azonban e célok nem valósíthatók meg. A cél realitását és az eszközök hatékonyságát az eredmény igazolja. Az eredmény visszahat az eszközök megváltoztatására és a cél módosítására is, ha szükséges.

I. A POLITIKAI (IDEOLÓGIAI), HATALMI (STRATÉGIAI) ÉS NEMZETKÖZI HELYZET ALAKULÁSÁNAK NÉPESEDÉSPOLITIKAI SZEREPE, JELENTŐSÉGE

1. A népesedéspolitikai célok és az általános politika

Az államférfiak mindig nagy figyelmet szenteltek annak a kérdésnek, hogy a népesség száma és változása miként befolyásolja az állam politikai, gazdasági és katonai helyzetét. Mivel a népesség struktúrája és változásának üteme hatást gyakorol a társadalmi-gazdasági fejlődésre, a szocialista államok sem lehetnek csak szemlélői a népesedési folyamatok alakulásának, hanem ki kell alakítaniok - az általános politikán belül - népesedéspolitikájukat. A népesedéspolitika nem autonóm, hanem az általános politika része. Azok az indítékok, amelyek valamilyen népesedéspolitikai intézkedések alapjául szolgálnak, nem választhatók el az általános helyzet politikai értékelésétől és a jövőre vonatkozó politikai célkitűzésektől. A rész és az egész között sokoldalú kapcsolat, kölcsönhatás áll fenn, de a rész mindig alá van vetve az egésznek. A népesedéspolitika fő céljait azért az általános politikából kell levezetni. Ez az összefüggés azonban fordítva is fennáll, mert a fontos népesedéspolitikai döntések nemcsak a szorosan vett népmozgalomra vonatkozó intézkedések, hanem egyben politikai következményekkel járó döntések is (pl. a gyermekgondozási segély).

A népesedéspolitika azonban nemcsak az általános politika része, hanem speciális jellegzetességei is vannak, amelyekkel a népesedési folyamatokra kíván hatni.

A kutatók egy része szerint csak azok a kormányintézkedések tartoznak ide, amelyek célja egyértelműen a népességfejlődés befolyásolása, másik része pedig minden olyan rendelkezést ide sorol, amely közvetve vagy közvetlenül befolyásolja a népesedés alakulását. E szerint az állam a népesedéspolitikán keresztül realizálja elképzeléseit, kiterjesztve a beavatkozást az élet csaknem minden területére és az emberek tevékenységére.

Abból kell azonban kiindulni, hogy a népmozgalom alakulásában vannak tudatunktól, döntéseinktől független összefüggések, törvényszerűségek is. A népesedéspolitikai döntések helyessége vagy helytelensége azért attól függ, hogy milyen mértékben alapul-

nak ezeknek az összefüggéseknek és törvényszerűségeknek felismerésén. Az ilyen intézkedések mindig elindítanak bizonyos folyamatokat, de a hatás csak egy idő után jelentkezik. Akkor derül ki, hogy a kívánt hatás jött létre, vagy attól kisebb-nagyobb mértékben eltérőek a következmények. Egy-egy intézkedés lehet jó vagy rossz. Nem lehet azonban azokkal a (fatalista vagy nihilista) nézetekkel egyetérteni, amelyek szerint mindegy mit teszünk, a társadalmi-gazdasági helyzet automatikusan meghatározza a népmozgalom alakulását.

A népesedéspolitikának le kell vonnia a következtetéseket abból a tényből, hogy a társadalom és a népesség totalitás, amely egymás mellett fennálló, egymásba fonódó, egymást meghatározó kapcsolatok megszámlálhatatlan sokaságát öleli fel. Következésként az irányításnak is, ha tartós eredményt akarnak elérni, minden részletében összefüggő folyamatnak, illetve folyamatrendszernek kell lennie.

A népmozgalom és egyes népmozgalmi jelenségek ideológiai értékelése megelőzi a cselekvést, illetve minden beavatkozás, intézkedés célja valamilyen ideológiai megvalósítása is lehet. Ez az ideológiai tartalom nemcsak a népesség egészére vagy szaporodására vonatkozó népesedéspolitikai célok meghatározásában realizálódik, hanem olyan társadalmi jelenségekben is, amelyeknek (közvetlenül vagy közvetve) mennyiségi következményei lehetnek a népmozgalmi események alakulásánál. Ez az összefüggés nyomon követhető akkor is, ha a hazánkban az elmúlt évtizedekben lezajló eseményeket csak vázlatosan tekintjük át.

Bár a Magyar Kommunista Párt a felszabadulás előtti időszakban még összefüggő népesedési elveket, népesedéspolitikai célokat nem határozott meg, de programnyilatkozataiban számos olyan utalás van, amelyet a háború befejezése után kívántak megvalósítani:

- "7. A népköztársaság nemzeti közérdeknek nyilvánítja a népegészségügy felkarolását. ... Gondoskodik megfelelő gyermekvédelemről.
8. A népköztársaság a népoktatást és nevelésügyet nemzeti közérdeknek nyilvánítja" /1/.
- "5. Hatályon kívül kell helyezni mindazokat a törvényeket és rendeleteket, melyeknek célja a reakciós rendszer védelme a néppel szemben, s melyeknek szelleme és rendelkezései ellentétesek a demokráciával" /2/.

A politikai határozatok, illetve dokumentumok időben rendszerint megelőzték a jogalkotást, vagyis az állami cselekvés alapjai, megindítói, inspirálói voltak és maradtak máig. Az előbbi határozatok nyomán pl. az Ideiglenes Nemzeti Kormány – még az ország egész területének felszabadítása előtt – 1945. március 17-én kibocsátotta a 200/1945. ME.sz. rendeletét, amelyben a "zsidótörvények"-et, az üldözöttek házasságkötéseire vonatkozó tilalmakat hatályon kívül helyezte.

A felszabadulás utáni években elfogadott politikai dokumentumok pedig már egyre konkrétan foglalkoznak a népesedés általános problémáival vagy egyes jelenségeivel.

A Szociáldemokrata Párt XXXIV. Kongresszusán elfogadott akcióprogram (1945. augusztus 18-20.) külön fejezetet (XIV. Anya- és gyermekvédelem) szentelt a minket leginkább érdeklő témának. (A későbbiekben a párt és az állami szervek átfogó határozataiban e gondolatkör formailag is önállósult.) Ennek főbb területei a következők:

- a sokgyermekes család gazdasági ellátása;
- a terhes és a szülő nők védelme;
- anyasági tanácsadók felállítása;
- a házasságon kívüli gyermekek egyenjogúsítása;
- az iskolás kor előtti gyermekek gondozása;
- a születésszabályozás rendezése /3/.

Ezek a gondolatok realizálódtak nemcsak a politikai propaganda munkában, hanem a jogalkotásban is. Pl. a 6800/1945. ME. sz. (1945. augusztus 22.) a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk, valamint az ezzel kapcsolatos eljárás rendelkezéseinek kiegészítése és módosítása tárgyában kiadott rendelet megkönnyíti a tartalmukat és céljukat vesztett házasságok felbontását, az 1946. XXIX. törvény pedig a házasságon kívül született gyermekek jogállását olyan szellemben rendezte, hogy minden vonatkozásban élvezhessék a házasságból született gyermekeket megillető jogokat.

Az MDP programnyilatkozata (1948. június 12-14.) tartalmazza az anya- és csecsemővédő intézmények fejlesztésének, a népbetegségek elleni küzdelemnek, a lakásviszonyok megjavításának fontosságát is /4/.

Az 1940-es évek második felében a kormányzat legfontosabb tevékenységét az újjáépítés irányítása, majd a társadalmi, gazdasági és a politikai élet átalakulásának szervezése jelentette. Ezt a törekvést mutatják a népesség foglalkoztatását szabályozó rendelkezések (pl. 1951-ben lépett hatályba a Munka Törvénykönyve), illetve a

nők egyenjogúságának biztosításáról és a család szerepének átalakulásával foglalkozó határozatok.

A háborús cselekmények megszűnte, a volt katonák és a hadifoglyok megkezdődött hazaérkezése, az egyre szaporodó munkaalkalmak, valamint az újjáépítéssel együttjáró optimizmus hatására növekedni kezdtek a házasságkötési (1945:8,1 %o; 1949:11,7 %o) és a születési (1945:18,7%o; 1949:20,6 %o) arányszámok és számottevően csökkent (1946:15,0 %o; 1949:11,4 %o) a halandóság. A népmozgalomnak ez a pozitív fejlődése akkor még külső beavatkozást nem tett szükségessé. Az ezt követő években azonban némileg megtorpant ez a javulási folyamat főleg a születési arányszámoknál (1952:19,6 %o). Így a kormányzati szintű foglalkozás a termékenység és általában a népesedés kérdéseivel az 1950-es évek elején kezdődött meg. Az e téren kialakított törekvéseket és célokat először az 1952. évi IV. törvény (a házasságról, a családról és a gyámságról) foglalta össze. A korabeli szakirodalom erről azt írta, hogy:

"...a Csjt. a magyar szocialista családjog fejlődésének fontos állomását jelenti: a kapitalista jog maradványainak felszámolását, a szocialista alapnak megfelelő családjog felépítésének nemcsak megkezdését, de nagyarányú előbbrevitelét is" /5/.

E törvény végrehajtásáról számos jogszabály intézkedett. Ezek közül számunkra a legjelentősebb az 1004/1953. /II.8./ Mt. sz. rendelet, amely elsősorban a népszaporodással kapcsolatos teendőket foglalta össze. A különböző intézkedéseknek ez a gyűjteménye igyekezett komplex lenni nemcsak a célok, hanem a felhasználható eszközök tekintetében is. Alkotói feltételezték, hogy e központi elhatározások - viszonylag szerény anyagi juttatások mellett is - adminisztratív úton megvalósíthatók. Azonban "... a szándékolt komplex megközelítés ellenére - a szükséges feltételek hiányában - nem lehettek kielégítőek, s így szinte automatikusan a büntetőjogszabályok kerültek előtérbe" /6/.

Az eredmények ismertek. Egyes rendelkezéseit fokozatosan módosítani kellett már 1954-től kezdve.

E témák azonban nemcsak az országépítés kezdeti időszakában kerültek a politikai cselekvés előterébe, hanem a későbbi időszakban tartott jelentős pártértekezletek és határozatok fontos tematikáját jelentették.

Főleg az 1956. évi események hatására került sor az 1957. február 26-i határo-

zatra, amely kimondta, hogy:

"A párt politikai munkájának egyik központi kérdése... az ifjúság jelenéről és jövőjéről való gondoskodásnak a kérdése" /7/.

De messzemenő következményei miatt utalni kell "Az MSZMP KB határozata a munkásosztállyal kapcsolatos feladatokról" címen megfogalmazott (1958. okt. 16.) dokumentumra is. Ennek 3. pontja szerint javítani kell a nagycsaládosok anyagi helyzetét a családi pótlék emelésével is és növelni kell a nyugdíjak összegét, meg kell változtatni rendszerét. Ennek a határozatnak a nyomán indult el a 15 éves lakásépítési terv amelynek során több, mint egy millió lakás készült el /8/.

Népesedéspolitikai szempontból is kiemelkedő jelentőségű az MSZMP IX. Kongresszusa (1966. november 28 - december 3.), mert annak tanácskozásain a népesedésre vonatkozó fontos megállapítások hangzottak el és mind ideológiailag, mind népesedéspolitikai szempontból jelentős határozatok születtek. Ismeretem szerint ez az első pártdokumentum, amely összegezi a termékenység csökkenés következményeit és a népszaporulat fokozását szorgalmazza:

"Ha ez az irányzat nem változik, néhány év múlva érezhetően nőni fog az eltartott lakosság száma a munkaképes dolgozókéhoz viszonyítva. Az egész népesség érdeke, nemzeti gondunk, hogy ennek okait sokoldalúan vizsgálva és feltárva megfordítsuk a népszaporulat jelenlegi irányzatát" /9/.

A "nemzeti gondunk" csökkentése érdekében javasolták, hogy emeljék a jövőben a különféle juttatásokra fordított összegeket. Külön kiemelendőnek tartom, hogy a mezőgazdasági népességnek a szociálpolitikában kialakult sokoldalú hátrányos megkülönböztetését legalább a családi pótlék és a nyugdíjazás terén igyekeztek megszüntetni.

De ez alkalommal határozták el a legtöbb vitát kiváltott népesedéspolitikai eszköz bevezetését, a gyermekgondozási segély létrehozását.

Született azonban 1967-ben (április 14.) is egy fontos határozat témánk szempontjából, amely kidolgozásának alapvető indítéka a felismerés volt, hogy a gazdaságfejlesztési döntésekhez hosszabb időszakokra vonatkozó előrelátás szükséges:

"Közös elhatározás alapján a KGST országok 1961-63-ban kezdtek hozzá az 1980-ig

terjedő népgazdasági tervek kidolgozásához és összehasonlításához" /10/.

E döntés demográfiai szempontból is jelentős, mert az 5 éves tervciklusok nagyon rövidek ahhoz, hogy a népesedéspolitikai intézkedések hatása lemérhető legyen. Ebben a határozatban szerepel a következő megállapítás is:

"A népgazdaság jövő fejlődésének fő iránya többek között a népesedésben, a munkaerő felhasználásában ... az életszínvonal emelkedésében fejeződik ki"/11/.

A hosszú távú terveket az 1971-1985 évekre kellett kidolgozni. Ezt a feladatot hazánkban az Országos Tervhivatal kapta. Több részből állt, amelyek között szerepelt a lakosság életkörülményei javításának tervezése is. Ezek előkészítése érdekében különböző (al)bizottságokat hoztak létre. Ezek egyike volt a Munkaerő- és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottsága, amelynek Népesedési Munkacsoportja foglalkozott demográfiai kérdésekkel.

Igy szinte intézményes kapcsolat alakult ki az állami tervnek készítői (jóváhagyói) és a népesedés szakértői között. Ez az együttműködés szervezetté vált azáltal, hogy ezeket a középtávú terveket folyamatosan korrigálni kellett a gyakorlati élet követelményeinek megfelelően. Az együttműködés során már eddig is több fontos dokumentum készült /12/.

A lakáskérdés megoldása már hosszú évtizedek óta nemcsak a szociálpolitikának, hanem az általános politikának is egyik központi problémája. A lakáshelyzet javítása érdekében igen nagy társadalmi és egyéni (családi) erőfeszítések történtek. A házasságkötések elősegítése és a termékenység növelése érdekében hozott intézkedések között is jelentős az MSZMP Központi Bizottsága és a Minisztertanács együttes ülésének határozata a lakásépítés fejlesztésére, a lakáselosztások és a lakbérek új rendszerére (1970. április 16.). E határozat alapelve az, hogy a kedvezmények elsősorban szociálpolitikai célúak legyenek.

"20... Szociálpolitikai érdekből nyújtandó kedvezmény alapja a család nagysága, a gyermekek és eltartottak (keresetképtelenek) száma legyen.

21. A városokban és a kiemelt munkástelepüléseken a több szintes társasház-építésben részt vevőknek, továbbá a szövetkezeti lakást építőknek és vásárlóknak az állam adjon az építési költségekből árengedményt, illetve az építéshez dotációt: a gyermekek (és eltartottak) után személyenként 20-30 000 forintot ...

A fiatal házások lakásépítésének elősegítésére a gyermekek után járó kedvezményt - két gyermekig - előlegezni lehet" /13/.

Ezeknek a rendelkezéseknek a szakemberek pozitív hatást tulajdonítanak. Lényeges hiányosságuknak tartom, hogy a kedvezményeket a falusi lakosság nem kaphatta meg. Ezzel éppen azok a rétegek kerültek kedvezőtlenebb helyzetbe, amelyek termékenysége meghaladta az országos átlagot. De érthetetlen ez a határozat azért is, mert demográfiai és szociális szempontból (ma) ideálisnak tartott lakásforma (a családi ház) építését semmilyen szociálpolitikai kedvezményben nem részesítette. Hosszú éveknek kellett eltelnie, amíg ezeket az intézkedéseket korrigálni lehetett.

Újabb nagyfontosságú állásfoglalásra 1972-ben, az MSZMP X. Kongresszusa után tartott (november 14-15.) KB ülésen került sor:

"A párt, a népfront, a Magyar Nők Országos Tanácsa és a Kormány napirenden tartja a népesedés alakulásának nagyfontosságú kérdését... A kedvezőtlen jelenségek okainak mélyreható feltárása és fokozatos megszüntetése azonban - tekintve a kérdés szerteágazó és bonyolult társadalmi, gazdasági és közegészségügyi vonatkozásait - körültekintő vizsgálatot kíván; ez folyamatban van" /14/.

E vizsgálat eredményeinek megvitatására, illetve a megfelelő következtetések levonására került sor az 1973. február 13-án kiadott határozatban. Ebben több, népesedéspolitikai szempontból fontos törekvés megfogalmazására került sor. Pl.:

"A Politikai Bizottság hazánk népesedési helyzetének alakulását nagyfontosságú nemzeti és társadalompolitikai ügynek tekinti" /15/.

"A társadalom mennyiségi reprodukciója mellett sajátos hazai probléma a reprodukció minőségének kérdése" /16/.

"A népesedési helyzetünk káros társadalmi, gazdasági és politikai hatásai már a viszonylag közeli jövőben is megmutatkoznak, sőt a jelenlegi népesedési tendenciát feltételezve, egyre hatványozottabban. A munkaerőhelyzet, a szociális, oktatási intézmények várható gondjait szaporítva, a társadalom előregedése miatt a jövedelemnek egyre nagyobb hányadát kell nyugdíjra fordítani" /17/.

Ez a népesedési problémákkal foglalkozó ülés tehát nemcsak a népszaporodás csök-

kenő mértékét tartotta aggasztónak, hanem felismerte a minőség, illetve annak romlása jelentőségét, sőt utalt ezeknek a tendenciáknak sokirányú káros következményeire is.

Ez a helyzetfelismerés nem maradt elszigetelt jelenség, mert e témával foglalkozott az MSZMP XI. Kongresszusa is és az azt követően kitűzött (1975. március 21.) feladatok között olvashatjuk pl. a következőket:

"A párt nagyfontosságú nemzeti és társadalmi ügynek tekinti hazánk népesedési helyzetének alakulását... Az ország, a társadalom jövőjéért érzett felelősség is megkívánja, hogy növekedjék a többgyermekes családok száma, s e családok élvezzenek megkülönböztetett támogatást, övezze őket közmegebecsülés..." /18/.

A probléma nagyságát a vezető szervek tehát már régóta felismerték és megszüntetésére is törekednek. Eszközöknek vagy/és a demográfusok szakismeretének hiánya miatt a tendenciákat csak mérsékelni lehetett, megfordítani azonban még nem.

Egy 1980. évi párthatározat megismétli ezt az értékelést és továbbra is fenntartja a korábbi célkitűzéseket:

"5. A népesedés fontos társadalmi és nemzeti ügy, amelyre továbbra is nagy figyelmet kell fordítani. A népesség egyenletesebb gyarapodása érdekében javítani kell a gyermeknevelés feltételeit, fokozni kell a többgyermekes családok támogatását" /19/.

Nagy ideológiai és népesedéspolitikai jelentősége miatt külön tárgyaljuk azokat az intézkedéseket, illetve párthatározatokat, amelyek a nők szerepével, egyenjogúsításával foglalkoznak.

A nők felszabadításáért, egyenjogúsításáért vívott harcnak a magyar kommunista mozgalom létezése óta nagy elvi-politikai jelentőséget tulajdonított. Gazdasági, szociális és kulturális kérdésként kezeli és megoldását politikai feladatnak tekinti.

A "nőkérdésnek" azonban demográfiai szerepe is kiemelkedően nagy, hisz a népesség újratermelési folyamatának minden szakasza szorosan kapcsolódik (szinte függvénye) a nőknek a társadalomban és a gazdaságban játszott szerepéhez. Ezért kell a demográfia minden ágának (illetve művelőinek) megkülönböztetett figyelmet szentelni minden olyan jelenségnek, amely a nők helyzetét - vagy tágabban értelmezve - a nemek kapcsolati rendszerét befolyásolja.

A felszabadulást követő években egymás után jelentek meg olyan határozatok és rendelkezések, amelyek a nők politikai, családon belüli és gazdasági egyenjogúsításának szükségességét hangoztatták. Már az 1949-es alkotmány szerint is (52.§.) a nők és a férfiak egyenlő jogokat élveznek. A szocialista iparosítás és a mezőgazdaság szocialista átszervezése nyomán ezek a jogok kibővültek a munkához való jog biztosításával. A kulturális forradalom kibontakozásával a politikai jogokhoz, a munkához való jog gyakorlásához társult a művelődéshez való jog széles körű valóra váltása.

"A nőkérdés megítélése, a nők társadalmi, gazdasági és jogi helyzetének értelmezése, az elvek gyakorlati alkalmazása a párt politikájának megfelelően változott. Az ötvenes évek első felében folytatott politikai ellentmondásossága a nőkérdés kezelésére is hatással volt. A párt fő vonatkozásaiban már ekkorra rendezettnek tekintette a nőkérdést, ami azzal a következménnyel járt, hogy csökkent az erőfeszítés a nők sajátos problémáinak megoldására" /20/.

Valójában pedig a nők régebbi és újabb keletű problémáihoz újként csatlakozott és egyre általánosabb jellegű lett a nők kettős elfoglaltsága. A tanulás, a nagyobb presztizst (és keresetet) jelentő munka és megélénkült közéleti tevékenységük következtében családi szerepük – akarva-akaratlanul – leértékelődött. E változások egyre érezhetőbb hatást gyakoroltak a termékenységre is. Erről a már idézett határozatban a következőket olvashatjuk:

"3. A foglalkoztatottság növekedésével az anyai hivatás egyre inkább munkaviszonnal párosul. Ez új problémát jelent. A nők tömeges munkavállalása, az urbanizáció, a megváltozott életforma miatt zömében a kétgyermekes családeshemény alakult ki, ami nem megnyugtató. Kevesebb a gyermek ma már falun is" /21/.

Utólag tehát úgy tűnik, hogy a nők emancipációjával kapcsolatos nézeteket egyre inkább a termelési központú felfogás hatotta át és kisebb figyelmet fordítottak a családon belüli munkamegosztás megváltoztatására és kettős szerepük társadalmi szinten való megkönnyítésére. A női szerep egyik összetevőjének kihangsúlyozása szükségszerűen háttérbe szorította a többit, majd ellentétbe került azokkal. A születések számának csökkenése, illetve alacsony szintje nem más – sok orvos, demográfus és szociológus szerint –, mint a nők válasza terhelésük fokozása és spontán kiküszöbölése a pótlólagos terhek egyik okának, annak amelyre a nők leginkább tudnak hatni.

Nem szabad meglepedkezni arról, hogy a nők többsége társadalmilag hasznos munkát fejt ki a háztartásban is. A gyermekek felnevelése, a dolgozó, vagy a munkából már

kiöregedett családtagok ellátása a munkaerő társadalmi újratermelésének lényeges része. Élettevékenységének ez az oldala sem kevésbé fontos a társadalom fejlődése számára, mint az anyagi és a szellemi javak termelésében való részvétel. Ha ezt szem elől tévesztjük, kialakulhat egy olyan helyzet, hogy amíg a társadalom alkalmazásukkal munkaerőt nyer, egy generációval később munkaerő hiány lép fel. Mivel gyereket csak nők tudnak világra hozni, a társadalomnak kell gondoskodnia arról, hogy ezt a szerepüket be is tölthessék.

A nőt mint munkaerőt azonos jogok és kötelezettségek illetik meg a férfival, de - generatív funkcióból és fizikai sajátosságaiból adódóan - megkülönböztetett elbánást igényel. Annak érdekében tehát, hogy a nők összeegyeztethessék anyai és dolgozó női kötelezettségeik teljesítését, munkajogi helyzetüket a férfiakétól eltérően kell szabályozni. A társadalombiztosításnak kell arról gondoskodnia, hogy a család gyermekneveléssel kapcsolatos terhei mérséklődjenek, a tanácsoknak pedig tovább kell bővíteniük, fejleszteniük a gyermekintézmények hálózatát.

Mivel az élet ezen a téren is újabb és újabb problémákat vet fel, azok folyamatos megoldásának keresése fontos témája a párt központi szervei tanácskozásainak. Az MSZMP X. Kongresszusa után tartott Központi Bizottsági ülésről (1972. november 14-15.) kiadott közlemény is hangsúlyozza, hogy:

"A Kongresszus a társadalom fontos kérdései sorában külön foglalkozott a nők, az ifjúság helyzetével és a népesedés kérdéseivel" /22/.

A XI. Kongresszus után kiadott határozat még ennél is tovább megy és a női egyenjogúság mértékét a szocialista társadalom fejlettsége mértékének tekinti:

"A nők teljes egyenjogúságának megteremtése osztársadalmi érdek, a szocialista társadalom fejlettségének egyik ismérve" /23/.

Ezt a meghatározást megismételte, magáévá tette az MSZMP programnyilatkozata (1975. március 21.) is /24/.

2. A népesedéspolitikai célok és az állam nemzetközi helyzete a második világháború után

A történelem folyamán a népesség számát az államok többségében az ország politikai, katonai ereje lényeges elemének tartották. Ezt a felfogást támogatta a közerkölcs is, hisz a népszaporulat csökkenését a hanyatlás és a degeneráció tünetének tekintették, a népesség erőteljes növekedését pedig az életerő tanújelének és a fejlődés zálogának. A cél ebben az esetben az, hogy a népesség száma elérje vagy meghaladja a szomszéd vagy a rivális államok népességét, hisz egy ország helyzetét a világban, ha minden más előfeltétel egyenlő, lakosságának nagysága határozza meg. Az ilyen esetekben a népszaporodás gazdasági következményei másodlagossá válnak, hisz a célok annál jobban megvalósulnak minél magasabb a termékenység.

A népesség számának és/vagy összetételének alakítására az államnak többféle eszköz áll rendelkezésére. Ezek között a leghatékonyabb a nemzetközi vándormozgalom szabályozása.

A magyarországi népesedés történetében a vándormozgalom mindig nagy szerepet játszott. Mivel a fő hadszínteret Európa területe képezte, a népességmozgás is itt volt a legnagyobb. Ennek egy része összefüggött a háborús cselekményekkel, másik része tudatos intézkedések következtében folyt.

Hazánkban - a vizsgált időszakban - az első, nagy embertömegeket megmozgató nemzetközi kivándorlás az ún. svábtelepítés volt. Mint ismeretes, az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Nagy-Britannia vezetőinek 1945. július 17. és augusztus 2-a között Potsdamban tartott értekezletén a németekre vonatkozóan - többek között - a következőkben egyeztek meg:

"XIII. A német lakosság rendezett áttelepítése. Az értekezlet a németek Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról való áttelepítésére vonatkozóan a következő határozatot hozta:

A három kormány minden vonatkozásban megvizsgálva a kérdést elismeri, hogy Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságnak vagy egy részének Németországba történő áttelepítésére vonatkozóan intézkedéseket kell fogantatni. Egyetértenek abban, hogy bármilyen áttelepítés történjék is,

annak szervezeten és emberséges módon kell végbemennie" /25/.

Ezt követően nagyon rövid idő múlva (1945. december 29.) megjelent a 12.330/1945. ME. sz. rendelet a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről. A kitelepítendőek vagyoni és állampolgári jogait, kötelezettségeit több rendelkezés szabályozta, míg 1950. március 25-én meg nem jelent a 84/1950. MT. sz. rendelet, amely megszüntette a magyarországi német lakosság áttelepítésével kapcsolatban kiadott intézkedéseket. Ez állapította meg az át nem telepített németek magyar állampolgárságát és polgári egyenjogúságát.

A potsdami határozat következtében hazánkat 170 000 /26/ német nemzetiségű, vagy német anyanyelvű magyar állampolgárnak kellett elhagynia.

Hazánk korlátozott szuverenitásának időszakában (1946. július 9.) került sor egy másik nagyjelentőségű intézkedésre is. Az 1946. évi XV. tc. a Magyarország és Csehszlovákia közötti lakosságcsere tárgyában Budapesten 1946. február 27-én kelt magyar-csehszlovák egyezmény alapján a következőket tartalmazza:

I. cikk

Minden, Magyarországon állandó lakóhellyel bíró szlovák és cseh nemzetiségű személy, aki az alább meghatározott feltételek mellett a Csehszlovákiába való áttelepülésre irányuló szándékát kinyilvánítja, áttelepíttetik anélkül, hogy a magyar kormány ezt megakadályozná

II. cikk

A Magyarországból Csehszlovákiába áttelepítendő szlovákokkal és csehekkel egyenlő számban olyan Csehszlovákiában állandó lakóhellyel bíró magyar nemzetiségű személyek telepíttetnek át Magyarországra, akik a Csehszlovák Köztársaság elnökének a német és magyar nemzetiségű személyek csehszlovák állampolgárságának rendezése tárgyában kiadott, 1945. augusztus 2-án kelt rendelete értelmében csehszlovák állampolgárságukat elvesztették

E törvénycikk végrehajtása során Szlovákiából idetelepült 87 000 magyar nemzetiségű lakos, oda viszont 70 000 szlovák nemzetiségű magyar állampolgár költözött /26/. Ezeknek a kényszervándorlásoknak mérlege számunkra kb. 60-70 ezer fő veszteséget mutat /27/.

A potsdami határozatot, a csehszlovák-magyar lakosságcsere egyezményt és a háború után még sok más hasonlót ideológiai-politikai megfontolásból szorgalmazták. Ezekben az esetekben közömbös volt, hogy csökken vagy növekszik a népesség száma. Vállalták azokat a gazdasági hátrányokat, amelyek a népesség számának jelentős csökkenésével jártak és azokat is, amelyek a belső telepítések vagy a termelés átmeneti visszaesése következtében keletkeztek. Az alapul szolgáló nemzetközi megállapodásokat demográfiai-
lag úgy kell értékelnünk, mint amelyek e térség országainak ezideig legnagyobb hatású népesedéspolitikai intézkedései voltak, egy olyan demográfiai forradalom elindítói, amelynek során a népesség minőségét, demográfiai struktúráját kívánták megváltoztatni. Mivel a vándoroltatás célja nem egyszerűen egy bizonyos számú népesség ki- vagy betelepítése volt, az a tény, hogy közben nő vagy csökken a népesség száma, nem játszott szerepet. A mennyiségi szempontnál mindenhol fontosabbnak tartották az el- vagy odaköltözését, akiknek helyválttatása által egy-egy területnek nemcsak demográfiai képe változik meg, hanem az ott élő lakosság nemzetiség szerinti összetétele is. Ez a nemzetiségi viszonyok alakítására irányuló szándék a nagyarányú nemzetközi vándor-
mozgalom következtében megvalósult, hisz a nemzetiségi kisebbséghez tartozó népesség száma és aránya jelentősen csökkent, ezeknek az országoknak népessége etnikailag homogénebb lett.

Nagyarányú nemzetközi vándormozgalom zajlott le az elmúlt évtizedekben hazánkban nemzetközi megállapodások nélkül is, a lakosság önkéntes helyválttatása következtében. A sokféle, többirányú vándormozgalom jelentős része ideiglenes jellegű volt, és ezért nehezen áttekinthető helyzetet teremtett. Pontos adatok helyett ezért csak becslések állnak rendelkezésünkre. A kétféle okból 1938 eleje és 1948 vége közötti időszakban Magyarország mai területére költöztek száma:

Csehszlovákiából	130 000
Kárpátaljáról	15 000
Romániából	100 000
Jugoszláviából	100 000
Ausztriából	1 000,

összesen tehát mintegy 350 000 fő. 1938 és 1944 között az országból eltávozott:

170 000 kitelepített német,
70 000 áttelepült szlovák,
60 000 "Nyugatos" (disszidens) és
25 000 egyéb kivándorló, vagyis összesen 325 000 személy /28/.

E szerint a becslés szerint a nemzetközi vándormozgalom némi nyereséggel zárult. Olvashatunk azonban olyan tanulmányokat is, amelyek jelentős veszteségekkel számoltak. Egyértelműen számottevő népvészteséggel zárult azonban az 1956-1957. évek nemzetközi vándormozgalma /29/. Ezek a mozgások - akarva-akaratlanul - az államok közötti gazdasági vagy egyéb konfliktusok következtében jöttek létre. Az eltávozó népesség megváltoztatja a kibocsátó ország népességszámát és népességstruktúráját csakúgy, mint a befogadót.

Az elmúlt 3-4 évtizedben hazánkban általában korlátozták a magyar állampolgárok kivándorlását. Ennek következtében a nemzetközi migráció nagyobb méreteket egyik irányban sem ért el.

A gyakorlatban tehát a bevándorlási és a kivándorlási politika nagymértékben kompromisszumot jelent az általános szempontok, valamint a közvetlen társadalmi-gazdasági érdekek között.

De a népesedéssel kapcsolatos politikai célok megvalósításának nem a vándormozgalom irányítása az egyetlen eszköze, hanem a természetes népmozgalom alakulása is veszélyeztetheti vagy segítheti azokat.

A Minisztertanács 2014/84. (X.3.) sz. határozata hangsúlyozza, hogy hazánk népesedési helyzete nagyfontosságú nemzeti, társadalmi ügy és ezért a kedvezőtlené vált népesedési helyzet javítására olyan hosszú távon, folyamatosan érvényesülő állami és társadalmi tevékenységet tart szükségesnek, amely lehetővé teszi, hogy a népesség csökkenésének folyamata mérséklődjön, nagyobb távlatban megálljon, majd a népesség újra gyarapodjon. Javuljon a népesség korösszetétele. Növekednie kell a születések számának és tartósan mérséklődnie kell a halálozási aránynak.

Azonban nem 1984-ben került sor először a népességszaporodás fontosságának megállapítására. Erre utal az 1004/1953. MT. sz. határozat kiadása és azt követően létrejött sokféle intézkedés.

Úgy tűnik, a legfontosabb demográfiai mutatók romlásának következményei teljes súlyukban az MSZMP IX. Kongresszusának (1966. november 28. - december 3.) határozataiban jutnak kifejezésre:

"Az egész népesség érdeke, nemzeti gondunk, hogy ennek okait sokoldalúan vizsgálva és feltárva megfordítsuk a népszaporulat jelenlegi irányzatát" /30/.

A népesedés kérdésének fontosságát az MSZMP X. Kongresszusán is hangsúlyozták:

"5. A Kongresszus a társadalom fontos kérdései sorában külön foglalkozott a nők, az ifjúság helyzetével és a népesedés kérdéseivel" /31/.

Ezt követően még egy évnek sem kellett eltelnie és az MSZMP KB Politikai Bizottsága külön határozatot hozott (1973. február 13.) népesedési helyzetünkről és népesedéspolitikai feladatainkról. Ebből kitűnik, hogy a pártvezetés mennyire kiemelt jelentőséget tulajdonít a népszaporodásnak és a népesség struktúrájának:

"A Politikai Bizottság hazánk népesedési helyzetének alakulását nagy fontosságú nemzeti és társadalompolitikai ügynek tekinti" /32/.

"A társadalom mennyiségi reprodukciója mellett sajátos hazai probléma a reprodukció minőségének kérdése" /33/.

Mint ismeretes, az értékelés alapján, a helyzet megváltoztatása érdekében jelentős határozat (1040/1973 /X.18./ MT.sz.) született. Célját a következőként határozta meg:

"A Minisztertanács a népesedési helyzet javítása, a gyermekes családok fokozott anyagi támogatása, a nők és a születendő gyermekek egészségének, hatékonyabb megóvása, valamint az egészségügyi, családtervezési ismeretek szervezett oktatásának bevezetése...."

A határozat konkrétan nem írja elő a szükségesnek tartott születési arányszámokat, vagy a népszaporulat kívánatos mértékét, csak a "népesedési helyzet kedvező alakulásának hatékony előmozdítása" a cél, illetve hogy "... kialakítsák a háromgyermekes családeideált".

Az 1970-es években a különböző határozatok, állásfoglalások követték egymást és a gyermekvállalást könnyítő gazdasági intézkedések egész sora látott napvilágot.

Az MSZMP XI. Kongresszusának határozata (1975. március 21.) megerősíti és továbbfejleszti a korábbiakat:

"A párt nagy fontosságú nemzeti és társadalmi ügynek tekinti hazánk népesedési helyzetének alakulását. ... Az ország, a társadalom jövőjéért érzett felelősség is megkívánja, hogy növekedjék a többgyermekes családok száma, s e családok élvezzenek megkülönböztetett támogatást, övezze őket közmegbecsülés" /34/.

Bár okait konkrétan sohasem határozták meg, az utóbbi évtizedekben minden népesedéssel foglalkozó fontosabb párthatározat hangsúlyozza a népesedés fontosságát:

"5. A népesedés fontos társadalmi és nemzeti ügy, amelyre továbbra is nagy figyelmet kell fordítani. A népesség egyenletesebb gyarapodása érdekében javítani kell a gyermeknevelés feltételeit, fokozni kell a többgyermekes családok támogatását"
/35/.

Mint láttuk, a 2014/84. (X.3.) MT. sz. határozat már mennyiségi célkitűzéseket is tartalmaz ("növekednie kell a születések számának és tartósan mérséklődnie kell a halálozási aránynak").

A népesedés alakulásának "hivatalos" megítélése tehát nálunk is változott, többféle fokozaton ment keresztül és egyre jobban közeledett a szakemberek és a közvélemény állásfoglalásához. Ezzel párhuzamosan alakult az az akarat, amelyik ezen változtatni kívánt. Sokasodtak az eszközök, növekedett a rájuk fordított forintok mennyisége. A vezető párt- és kormányiszervek egyetértének a szakemberekkel abban, hogy a gazdasági eszközöket tovább kell még növelni annak érdekében, hogy a Minisztertanács határozatában foglalt célkitűzések minél előbb megvalósuljanak.

II. A HARMONIKUS TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS A NÉPESEDÉS

Nincsenek könnyebb helyzetben a politikusok akkor sem, amikor a gazdasági érdekek szem előtt tartásával kívánják meghatározni a népesedéspolitikai célját, a népességfejlődés irányát és ütemét. Ezt a döntést az nehezíti meg, hogy a népszaporodás ütemében beállott változások gazdasági előnyei időben máskor jelentkeznek, mint hátrányai.

Amikor csökken a születések száma, csökkennek a társadalomra háruló terhek (kevesebb "emberi beruházásra" van szükség, emelkedik a népesség életszínvonala) és növekednek a gazdaságfejlesztésre fordítható erőforrások (ipari beruházások, több nő vonható be a társadalmi termelésbe). Hasonló a helyzet a családoknál is, mert csökken a fogyasztók és növekedik a keresők száma, így emelkedik a családtagok életszínvonala, javul lakáshelyzete, a szülő többet foglalkozhat kevesebb gyermekével. Mivel a születések számának csökkenése azonnali gazdasági előnyökkel jár, ez bizonyára befolyásolja a társadalom magatartását is. Amikor a "jelenlegi" előnyöket fontosabbnak kell tekinteni a "jövőbeni" hátrányoknál, akkor nem tekintik közvetlen feladatnak a pronatalista politika megvalósítását. A munkaerő számának dinamikus növekedését közgazdászok és demográfusok akkor tartják előnyösnek, ha azt gazdaságilag hatékonyan lehet foglalkoztatni.

Az optimális megoldás tehát az lehet, amikor sem a társadalmi juttatások nem akadályozzák a gazdasági fejlődést, sem az erőltetett ütemű beruházások nem gátolhatják a népesség bővített reprodukcióját. Ez az összhang akkor jön létre, amikor az anyagi erőforrások elégségesek a népesség eltartására, illetve amikor a népesség képes ezeknek a forrásoknak kihasználására.

A gazdaság- és a népességfejlődés közötti kölcsönhatásokkal a közgazdaságtudomány és a demográfia művelői már évszázadok óta foglalkoznak. Most azonban nem ennek az elméleti jellegű vitának ismertetése és kritikai elemzése a célom. Azt kívánom figyelemmel kísérni és bemutatni, hogy hazai népesedéspolitikánk alakulásában milyen szerepe volt a népességfejlődésnek, illetve a munkaerőpotenciál alakulása milyen döntések meghozatalára készítette hazánkban a gazdaságpolitikusokat.

Vannak olyan gazdasági kérdések, amelyek annyira alapvető fontosságúak minden közösség, minden nemzet számára, hogy átlépi a közgazdászok birodalmának határait.

és alapvetően érintik a társadalomtudományok valamennyi ágazatát. Ezek közé tartozik a munkaerő, illetve a népesség gazdasági struktúrájának problémája is. Az elmúlt évtizedek társadalmi-gazdasági fejlődése egyre határozottabban figyelmeztet arra a kölcsönhatásra, ami a gazdasági növekedés és a demográfiai folyamatok között fennáll.

A gazdasági aktivitás szempontjából a népesség aktív keresőkre, inaktív keresőkre és eltartottakra csoportosítható. Ezekhez a gazdasági fogalmakhoz részben kapcsolódik az a demográfiai felosztás, amely a népességet gyermekkorúakra, produktív korúakra és időskorúakra osztja. Mivel e felosztás alapja a munkaképes és a nyugdíjas életkor kezdetének jogszabályokban történt meghatározása, ez a demográfiai csoportosítás képezi minden, a népességgel foglalkozó gazdasági elemzés kiindulópontját és így egyben megalapozza a közgazdaságtan és a népességtudomány közötti szoros kapcsolatot is.

A háború befejezését követő években Magyarországon is a népességgel, mint a társadalmi-gazdasági fejlődés egyik adottságával kellett számolni, olyannal, amely - a földrajzi környezet mellett - a társadalom anyagi életének legfőbb eleme. Számos problémát kellett megoldani már ezekben az években is a politikai vagy a gazdasági körülmények nyomására. A megbuktatott tőkés rendszer rejtett és relatív túlnépesedést hagyott hátra, amelyet munkához kellett juttatni, de munkaalkalmat kellett biztosítani a mezőgazdaság szocialista átszervezése következtében felszabadult munkaerőnek, és meg kellett oldani a nők foglalkoztatását is, részben gazdasági érdekből, részben pedig a női emancipáció gazdasági alapjainak megteremtése végett. Alapvető társadalompolitikai törekvéssé vált tehát a létbizonytalanság megszüntetése a teljeskörű foglalkoztatottság lehetőségének megteremtésével. Az MKP hároméves tervjavaslata (1947. január 11-12.) tartalmaz már ilyen célokat:

"A hároméves terv végrehajtása folyamán teljesen meg fog szünni a munkanélküliség" /36/.

De ez a törekvése tűnik ki az MDP programnyilatkozatából (1948. június 12-14.) is:

"A párt a munkanélküliség teljes felszámolásáért küzd" /37/.

A foglalkoztatás színvonalának fokozatos bővülését gazdasági és társadalmi tényezők egymással összefüggő rendszere segítette elő. Az extenzív gazdaságfejlesztés tömeges munkaerőszükséglete találkozott a teljes foglalkoztatottság megvalósításának társadalompolitikai ígéretével.

A háborús pusztítások gyors helyreállításának igénye és az ipari termelés megindulása lehetővé tette, hogy az 1949. évi 2,8 millió produktív korú férfiből 2 millió 539 ezer munkát vállalhasson, ami 91 %-os foglalkoztatottságot jelentett.

Mivel később már, a gyors iparosodás időszakában az ipar munkaerőhiányát a férfi népesség magas arányú, teljeskörű foglalkoztatottságával sem lehet kielégíteni, a szocialista gazdaság extenzív periódusa a nők munkába vonását kívánta meg. Az elmúlt évtizedekben lezajlott társadalmi és gazdasági változások egyik jelentős elemének tekintjük a nők foglalkoztatásának emelkedését, a férfiakét megközelítő gazdasági aktivitásának kialakulását. Amíg a háború utáni években keresővé válásukat a férfiak hiánya idézte elő, a későbbiekben az már egyre inkább emancipációjuk gyakorlati megvalósításának egyik formáját is jelentette. Mivel náluk a növekedés lehetőségei nagyobbak voltak, az aktív keresők száma és aránya is gyorsabb ütemben emelkedhetett, mint a férfiaknál. 1949-ben a 2,8 millió produktív korú nőből 794 ezer dolgozott (34 %).

"A munkanélküliség gyakorlatilag megszűnt" állapította meg az MDP Központi Vezetőségének 1950. május 31-én hozott határozata /38/. Ezt követően a munkaerő biztosítása egyre több nehézséget jelentett. Ezért kellett kiadni a 40/1951. (II.11.) Mt. sz. rendeletet - a munkaerőtoborzásról -, amelynek 1. §-a szerint:

"A népgazdaság gyorsütemű fejlesztése által indokolt munkaerőszükségletet részben toborzás útján kell fedezni."

Ezt követte - a Népgazdasági Tanács 1951. április 26-i rendelkezése nyomán - az 1.011/1951. (V.19.) Mt. sz. határozatának kiadása a termelésben részt vevő nők számának emeléséről. Így egy évtized alatt számuk 1,4 millióra nőtt, vagyis a nőknek akkor már 50 %-a aktív keresővé vált. De ez a növekedés tovább folytatódott egészen 1980-ig, amikor arányuk meghaladta a 70 %-ot számuk pedig a 2 milliót.

Az alkalmaztatásnak ez a nagymértékű feminizációja sajátos ellentmondásokat hordozott, illetve hordoz magában - mint láttuk - ezért számos gazdasági és demográfiai következménnyel is járt.

A munkaerő e nagyarányú és gyorsütemű növekedésének következményeiről később a Központi Bizottság azt állapította meg, hogy

"A munkaerőforrások viszonylagos bősége hosszabb időn át lehetővé és szükségessé tette olyan gazdaságfejlesztési politika megvalósítását, amelyben fontos szerep-

hez jutott a munkahelyek számának gyors növelése" /39/.

A munkaerőnek ez a bősége azonban egy idő múlva megszűnt. A gyorsütemű extenzív iparfejlesztés akkumulációs forrásai kimerülésének közeli lehetőségeit a szakemberek már az 1960-as évek elején felismerték. Mint írták: "Munkaerőtartalékainkat ebben az évtizedben nagyobb részben kimerítjük. Ezzel ... lényegében véget ér az ország fejlődésének az a szakasza, amikor a fejlesztési célkitűzések megvalósításának elsősorban a termelési volumen növelésének fő forrása a népesség foglalkoztatásának növekedése volt ... gazdasági életünk minden területén határozottan figyelembe kell venni a munkaerőforrások korlátozottságának szigorú tényét és az ebből eredő követelményeket" /40/.

A munkaerőhiány első komolyabb jelei az 1960-as évek első felében mutatkoztak, mert a nehéz fizikai munkakörökben már a segéd munkás igényeket nem lehetett maradéktalanul kielégíteni, de Budapesten a női munkaerőben is hiányok jelentkeztek. A területenként mutatkozó hiányok is közrejátszottak abban, hogy intenzívebbé vált a vidék iparosítása, megkezdődött Budapestről egyes ipari üzemek kitelepítése stb.

A demográfiai lehetőségek kimerülésével a gazdasági növekedés forrása kizárólag a termelékenység emelkedése lehet. Ennek érdekében már az 1960-as években foglalkozni kellett a munkaerő hatékonyabb foglalkoztatásával, az öregségi nyugdíjasok továbbfoglalkoztatásával, az egészségügyi rehabilitáció eredményességének fokozásával, a gyeseen lévő nők részmunkaidőben történő foglalkoztatásával stb., stb.

De ezekben az években a munkaerő demográfiai forrásai is kimerültek, mert már a munkába lépő fiatalok száma nem haladta meg jelentősen a nyugdíjba vonulókat. Ugyanakkor a születések száma - részben a női foglalkoztatás általánossá válása következtében - rohamosan csökkenni kezdett és már 70-80 ezerrel kevesebb gyermek született évente, mint tíz évvel korábban. E nyugtalanító jelenségre nemcsak a demográfusok figyeltek fel, hanem szélesebb körben vetődtek fel olyan aggályok, hogy a meredeken csökkenő termékenység nem válik-e gátjává a gazdasági fejlődésnek, lesz-e elegendő munkaerő a jövőben, ki tart majd el bennünket stb. Ezek az aggályok egyre indokoltabbak lettek, mivel a születési arányszámok csökkenése nem állt meg, sőt a halandóság is növekedni kezdett. E változások gazdasági következményeiről az MSZMP IX. Kongresszusának (1966. november 28. - december 3.) határozatai között a következőket olvashatjuk:

"Ha ez az irányzat nem változik, néhány év múlva érezhetően nőni fog az eltartott lakosság száma a munkaképes dolgozókéhoz viszonyítva. Az egész népesség érdeke,

nemzeti gondunk, hogy ennek okait sokoldalúan vizsgálva és feltárva megfordítsuk a népszaporulat jelenlegi irányzatát" /41/.

Ez alkalommal javasolta a Kongresszus a gyēs bevezetését is, ami azt jelentette, hogy az anyai hivatás presztizsét - gyermekgondozás szempontjából kritikus időszakban - magasabbra értékelték, mint a társadalmilag szervezett munkában való részvételüket.

Mivel tehát egyre inkább kimerültek a pótlólagos munkaerőforrások is, a népesedéspolitikában nagyfokú aktivizálódás indult meg. Ennek egyik alapvető oka, fő érve az volt, hogy a termékenység csökkent, illetve alacsony szinten stabilizálódott és ez azzal a veszéllyel jár, hogy a jövőben csökken a munkaerő. Ezek a tendenciák arra hívták fel a figyelmet, hogy a gazdasági fejlődés egyértelműen pozitív mozzanatai önmagukban, automatikusan nem biztosítják a népesség számának és struktúrájának optimális fejlődését. A gazdasági és a társadalmi folyamatok között nemcsak időbeli eltolódás, hanem egyes vonatkozásban eltérő tendencia is mutatkozik (pl. a születéscsökkenés). Szükség van ezért a távlati gazdasági tervekkel összhangban álló népesedéspolitikai koncepció kialakítására, annak érdekében, hogy egyrészt a gazdasági fejlődés eredményeit a társadalom szempontjából optimálisan hasznosítsuk, másrészt, hogy visszaszorítsuk azokat a negatív társadalmi jelenségeket, amelyek akár a gazdasági fejlődés egyes szakaszaiban, akár ettől függetlenül, spontán társadalmi mechanizmusok nyomán alakulnak ki, illetve termelődnek újjá.

Amíg a korábbi évtizedekben inkább csak egy-egy intézkedést hoztak a felmerült nehézségek mérséklése érdekében, addig ebben az időszakban már egyre inkább arra törekedtek, hogy a népesedési folyamatokra ható tényezők mind szélesebb körét vonják a társadalmi szabályozás hatáskörébe. Így került sor a IX. Kongresszus határozatai nyomán a gyēs bevezetésére, a Politikai Bizottság 1973. februári határozatához kapcsolódó intézkedés (1040/1973. M.T. sz. határozat) pedig meghatározta a népesedéspolitikai céljait is. E szerint: a) a születések számát legalább olyan mértékben kell növelni, hogy ez a népesség egyszerű reprodukcióját biztosítsa; b) elő kell segíteni a kiegyenlített létszámú új generációk felnövekedését és ezzel fokozatosan mérsékelni kell a népesség korösszetételének egyenetlenségeit.

A születések számának csökkenése egyideig jelentősen javította a kereső-eltartott arányt és így a családok életszínvonalát is. Átmenetileg a társadalom számára is hasznosnak tűnt gazdaságilag, hisz pl. óvodák, iskolák stb. helyett termelőüzemeket lehetett építeni. Ez az ideális állapot azonban - törvényszerűen - csak rövid ideig

tarthatott. Azok a korosztályok, amelyek termékenysége a legalacsonyabb, most kerülnek nyugdíjas életkorba. Amikor az életszínvonal alakulásával kapcsolatos gondjainkról beszélünk, lehetetlen megfeledkezni arról, hogy az aktív keresők száma nem éri el az 5 milliót, a nyugdíjasoké pedig meghaladja már a 2 milliót is.

Ezeknek az éveknek népmozgalmáról a MSZMP KB Politikai Bizottságának 1973. évi határozatában (február 13.) a következőket olvashatjuk:

"Népesedési helyzetünk káros társadalmi, gazdasági és politikai hatásai már a viszonylag közeli jövőben is megmutatkoznak, sőt a jelenlegi népesedési tendenciát feltételezve, egyre határozottabban. A munkaerőhelyzet, a szociális, oktatási intézmények várható gondjait szaporítva, a társadalom elöregedése miatt a jövedelmeknek egyre nagyobb hányadát kell nyugdíjra fordítani" /42/.

Pár évvel későbbi határozatban (1977) pedig már a következők olvashatók:

"A munkaerő-ellátási feszültségek mértéke ma még alapvetően nem veszélyezteti fő gazdaságpolitikai céljaink megvalósítását. A munkaerőhiány azonban egyes területeken ... már ma is zavarja a folyamatos termelő és szolgáltató tevékenységet" /43/.

Amíg tehát a természetes szaporodás bővítette a munkaerőállományt, a születési arányszámok csökkenése következtében előbb csak egyes területeken alakultak ki "szűk keresztmetszetek", majd a problémák egyre szélesebb körben váltak érezhetőkké. Mivel a demográfiai helyzet kedvezőtlené vált, a munkaerőutánpótlás mind nagyobb akadályokba ütközött. A népmozgalmi jelenségek tehát csak látszólag különíthetők el a gazdasági folyamatoktól. A gazdaság igényeinek túlhangsúlyozása, az általános társadalompolitikai érdekek rovására történő érvényesítése akadályozhatja a népességfejlődést, de ez visszahat és esetleg már egy generációval később a népszaporodás ütemének csökkenése lesz a gazdasági fejlődés fékje.

Mivel a születési arányszámok alacsony szintje tartósan ígérkezett, egyre nagyobb figyelmet szenteltek a népesedéspolitikának elsősorban gazdasági okokból. "... a szigorú értelemben vett gazdasági racionalitás is szükségessé teszi az egyszerű reprodukció biztosítását, vagyis azt, hogy a következő generációk létszáma legalább azonos legyen a jelenlegi felnőtt generációéval" /44/. A demográfiai változások így a gazdasági változások passzív elemei helyett aktív tényezőkké váltak, hisz a munkaerő (mennyisége és minősége) ma és a belátható jövőben is a gazdasági fejlődés legfontosabb tényezője lesz. A népességfejlődés egyre inkább egy szélesebb társadalmi-gazda-

sági összefüggés része. Ezt nemcsak a szocialista országok demográfusai hangsúlyozták, hanem pl. az ENSZ titkárságának egyik dokumentumában a következőket olvashatjuk: "A társadalmi-gazdasági fejlődés tervezésének mai szakaszában egyre jobban elismerik azt a tényt, hogy a demográfiai paraméterek a tervezési folyamat döntő tényezői közé tartoznak. A lakosság jövőendő létszámára, összetételére, megoszlására vonatkozó adatok szükségesek bármely tervhez, mely az élelmiszereket, a lakásépítést, a foglalkoztatottságot, az oktatást, az egészségvédelmet és a különböző kommunális szolgáltatásokat érinti. Korunkban erősödik a lakosság létszáma ... és a környezet kapcsolatának s a lehetséges jövőendő következményeknek a felismerése. E bonyolult kapcsolatok kutatása még inkább fokozza a távlati becslések szükségességét a népesedés területén" /45/.

A népesedéspolitikának jelenleg is az a fő feladata, hogy meggátolja a termékenység további hanyatlását, és olyan körülményeket teremtsen, amelyek lehetőséget adnak a családoknak arra, hogy több gyermekük legyen anélkül, hogy életszínvonaluk lényegesen csökkenjen a gyermektelen családokéhoz képest.

Úgy tűnik tehát, hogy a mindenkori demográfiai helyzetnek kiemelkedő szerepe volt az elmúlt évtizedekben a munkaerőpolitika alakításában, hisz a teljes foglalkoztatás megvalósult olyankor is, amikor az "kapun belüli" munkanélküliséggel járt. Demográfiai és gazdasági szempontból történelmi jelentőségű fordulat akkor következett be, amikortól kezdve a gazdasági célokat már úgy kellett meghatározni, hogy azok csökkenő számú munkaerővel is megvalósíthatóak legyenek. Egyes közgazdászok véleménye szerint a munkaerőhiány azzal a pozitív hatással jár majd, hogy rákényszeríti a gazdaságpolitikát az az összhang megteremtésére a munka intenzitásának növelésével és a nagyfokú gépesítéssel. Mivel a munkaintenzitás fokozásának lehetőségei nagyon sok területen már kimerültek, egyre inkább aktuális problémává válik annak tisztázása, hogy képesek leszünk-e a beruházások olyan ütemű növelésére, amely nemcsak pótolja majd a kieső munkaerőt, hanem biztosítja az életszínvonal folyamatos emelését is. Az elmúlt években kialakult helyzet pl. az iparban a következő. Az ipari munka termelékenysége nőtt az utóbbi években is, de üteme lassuló tendenciát mutat. Az egy foglalkoztatottra jutó bruttó termelés értéke az elmúlt 4-5 év átlagában 4 % körül volt. Mivel ezekben az években a foglalkoztatottak száma mintegy 2 %-kal csökkent, a 4 %-os termelékenységnövelés ellenére az ipar bruttó termelése évente csak 2 %-kal nőtt. Úgy tűnik, a munka termelékenységének gyorsabb ütemű növelésére lehetőség belátható időn belül továbbra sem lesz. A tudományos-technikai forradalom vívmányai a termelő szférában tudnának ugyan számottevő munkaerőt pótolni, de az ehhez szükséges felhalmozási hányad egy bizonyos szinten túl nem növelhető, mert az a fogyasztási alap stagnálásához, illetve érezhető

csökkenéséhez vezetne. (Részben ezért alkalmaznak a tőkeerős ipari országokban is inkább vendégmunkásokat - eleven munka - a beruházások vagy az automatizálás erőszakolása helyett.)

Nemcsak a munkaerő bőségének voltak, vagy lehetnek gazdaságpolitikai következményei, hanem a munkaerőhiánynak is. A közgazdasági szakirodalom ezzel sokféle szempontból foglalkozik. A már többször idézett párthatározat (1977. június 14.) erről a következőket állapította meg:

"A teljes foglalkoztatás körülményei között a munkaerő-kínálatot meghaladó kereslet számos negatív jelenséget vált ki. Ez megmutatkozik az elvárhatónál kisebb munkateljesítményekben ... a fegyelmezetlen ... dolgozókkal szembeni elnéző magatartásban" /46/.

A munkaerőhiány formájában létrejövő feszültség gazdaságpolitikánk és tervezési rendszerünk bizonyos hiányosságait tükrözi. Problémáink ideig-óráig elodázhatóak, vagy mérsékelhetőek olyan gazdasági eszközökkel pl. mint a munkaerő átcsoportosítása, a nyugdíjasok foglalkoztatása, a részmunkaidős foglalkoztatás kiterjesztése, de a generális megoldás, a probléma átfogó és hosszú távú rendezése csak szélesebb társadalmi alapon, a népesedéspolitikai eszközök hatékony alkalmazásával lehetséges. Úgy tűnik, ma már nem csupán reaktív cselekvésekre van szükség és lehetőség, hanem az egyes célok és értékek egyeztetése alapján kimunkált koncepcionális tevékenységre is. A gazdaságpolitika és a népesedéspolitika együttműködése sem szorítkozhat csupán a mindenkori produktív korú népesség foglalkoztatásának biztosítására, hanem át kell fogni a munkaerő mennyiségi és minőségi újratermelésének egész folyamatát.

III. A NÉPSZAPORODÁS ÉS A NÉPESSÉGSTRUKTÚRA ALAKULÁSÁNAK HATÁSA A NÉPESEDÉSPOLITIKA CÉLJAINAK MEGHATÁROZÁSÁRA

A népesedéspolitika céljainak kitűzésénél mint adottságot kell figyelembe venni a népszaporodás alakulását, a népesség nem, életkor, foglalkozás, iskolai végzettség, családi állapot stb. szerinti megoszlását és területi elhelyezkedését, mert ezek az elmúlt időszakban lejátszódó események hatására kialakuló jelenségek nagyban befolyásolják a jövőt is.

Bár a népesedéspolitika a népesség múltbeli és jelenlegi népmozgalom alakulásából indul ki, tevékenysége a jövőbe irányul, hisz azt akarja alakítani, befolyásolni. Így céljának és eszközeinek megválasztása feltevéseken alapul, a feltevések pedig ismeretekre és tudományos elméletekre támaszkodnak. Ha ezek az ismeretek hiányosak, a tudományos elméletek pedig megalapozatlanok, a politikai döntések is tévesek lesznek.

Erre az értékelő munkára a magyar párt és állami vezetés is igényt tartott és tart jelenleg is, mint ez számos határozatból és intézkedésből is kitűnik.

1958-ban megjelent a Demográfia c. folyóirat, amelyben azóta is színvonalas tanulmányokat olvashatunk a népességfejlődés hazai és nemzetközi problémáiról. 1960-ban megalakult az MTA Demográfiai Bizottsága és azóta koordinálja és irányítja a népesedéssel kapcsolatos kutatómunkát és javaslatokat készít a kormányzatnak, illetve véleményezi a tervezett intézkedéseket. A népmozgalom kedvezőtlen alakulása következtében a demográfiára háruló növekvő elméleti és gyakorlati feladatok szükségessé tették hazánkban is egy tudományos kutatóintézet létesítését, 1962-ben az MTA és a KSH keretében megalakult a Népeségtudományi Kutató Csoport, a mai KSH Népeségtudományi Kutató Intézet elődje. A népesség problémái iránti érdeklődés terjedése következtében egyre többféle statisztikai kiadványt jelentett meg a KSH és a Népeségtudományi Kutató Intézet is, amelyekben a népesedés egy-egy aktuális problémájának mélyreható elemzését közlik. De jelentős elméleti kutatómunka folyik több egyetemen is az oktatás mellett, bár azok semmiféle ilyen célú apparátussal nem rendelkeznek.

Mint arra már utaltunk, az MSZMP KB Politikai Bizottságának a gazdaságfejlesztés hosszú távú tervezésével kapcsolatos feladatokkal foglalkozó határozata (1967. ápri-

lis 14.) nyomán megindult szervezőmunka során az OT által létrehozott előkészítő bizottságok egyike a Munkaerő- és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság volt, amelyen belül Népesedési Munkacsoport alakult. Ez a munkacsoport a következő években nemcsak mélyreható elemzéseket készített, hanem nagyon fontos javaslatokat is a népesedéspolitika közelebbi és távolabbi céljairól és azok megvalósítása érdekében felhasználható eszközökről.

A hazai szakemberek és a felsorolt intézmények mindig figyelemmel kísérték és elemezték a népmozgalom alakulását /47/. Ezek a tanulmányok kezdetben inkább csak követték az eseményeket, magyarázták a mind inkább negatívvá váló termékenység körülményeit, okait. A fordulat talán az 1960-as évek második felében következett be, amikor az értékelést javaslatok egészítették ki.

Egy 1968-ban közzétett értékelés /48/ súlyos hiánynak tekinti a kezdeményező népesedéspolitika hiányát: "a magyar népesség fejlődésében az elmúlt két évtizedben megmutatkozott annak hatása, hogy a felszabadulást követően hosszú időn át nem alakult ki átgondolt és következetesen érvényesített népesedéspolitikai elképzelés... Az átfogó gazdasági tervekhez, a követett társadalompolitikához nem kapcsolódott megfelelő népesedéspolitika... A megfelelő népesedéspolitika hiányában a bekövetkezett népességi változásokkal gyakran nem számoltak előre és e változások egy része az ország népessége és annak jövője, társadalmi közérzete szempontjából kedvezőtlen, sőt káros volt." Ez az értékelés pl. a születések számának alakulásával kapcsolatos politikáról a következőket tartalmazza: "a tendencia okainak fel nem ismerése, valamint a népesedési jelenségek gazdasági és társadalmi feltételeinek és következményeinek figyelmen kívül hagyása olyan adminisztratív rendszabályokhoz vezetett az 1950-es évek első felében, amelyek rövid ideig fellendülést hoztak" /49/.

E bizottság megbízásából 1971-ben is készült egy áttekintés Népesedéspolitikánk alapkérdései címmel /50/. Ebben már nem a kritikai jelleg volt a jellemző, hanem számos javaslatot is tartalmaz. Készítői úgy vélték, hogy a népesség alakulását alapvetően a termékenység befolyásolja. Ezért "ez a tanulmány népesedéspolitikánk témakörében kizárólag a születésszám befolyásolásával foglalkozik"/51/. Javasolják, hogy a népesedéspolitika célja a következő legyen:

- " - elősegíteni a születések számának fokozatos növekedését oly mértékben, hogy az legalább a népesség reprodukcióját biztosítsa,
- a népesség korösszetételét lehetőség szerint fokozatosan kiegyenlíteni" /52/.

E cél első feltételének teljesítéséhez 17 %-os születési arányszámot tartottak szükségesnek. Az egyszerű reprodukció igénye a korábbi éveknél mérsékeltebb, hisz addig a népesség némileg bővített újratermelését tartották szükségesnek. A követelés második része nagyfokú optimizmusra, a népesedéspolitikai eszközök hatékonyságának túlértékelésére utal. Feltételezik ugyanis, hogy azok hatására évente változik majd a születések száma, (aránya) kívánság szerint.

Mint az előző részekben láttuk, a népesedésre vonatkozó értékelést és a javaslatot magáévá tette a párt- és az állami vezetés /53/. Ilyen nagy hatáskörrel rendelkező bizottság talán akkor foglalkozott először a népesség minőségének problémáival, a reprodukció minőségének kérdésével. A javaslatok között szerepel a genetikai tanácsadás bevezetése, a koraszülés elleni küzdelem fokozása stb.

A lakosság számának növekedése szinte automatikusan felveti az elért mennyiség értékének, tehát a minőségnek kérdését. Amikor a népesség reprodukálja önmagát, az nem csupán mennyiségi változás, azaz az emberek egyik mennyiségét felváltja egy ugyanilyen másik, hanem minőségi is, hisz ezeknek más lesz az iskolázottsága, területi elosztása, várható élettartama stb. E változások történhetnek spontán módon, de a társadalom is törekedhet a népesség struktúrájának tudatos változtatására. Általában ez nem különül el a mennyiségi politikától, de jelentősége nagyobb hangsúlyt kap, amikor a mennyiségi problémák megoldódnak vagy vesztenek jelentőségükből.

Ebben a keretben különös jelentősége van a genetikai jellegű intézkedéseknek. A genetikai ellenőrzés és a genetikai megelőzés rendszerének kialakítása eddig még nem talált a társadalmi tudatban kívánatos visszhangra (enélkül pedig sem a genetikai kontroll, sem a genetikai profilaxis nem lehetséges), de még a szakemberek széles köre – a demográfusok és orvosok – sem gondolta át kellő mélységben és felelősséggel. Főleg az emberrel foglalkozó természettudományok művelői feltételezik, hogy a népesség-reprodukció új típusának lényegét már nem annyira a mérsékelt fejlődési ütem fogja jellemezni, hanem inkább a biológiailag és társadalmilag is egészséges utódok világra hozatalára irányuló törekvés. A genetika tudománya állandóan fejlődik és a társadalomtudományok is mind többet és többet tanulnak a társadalmasodás folyamataiból. Az empirikus kutatásnak kombinálnia kell majd ezeket a területeket a demográfiai tudomány nevében, hogy olyan elméleti és politikai elveket alakíthasson ki, melyek elvezetnek a huszadik század körülményeihez jobban alkalmazkodó népesedéshez. A minőséget természetesen valamilyen értékhez viszonyítva kell definiálni. Ennél fogva fenntartható az a nézet, hogy épp úgy szükséges a jó tulajdonságok konzerválása, mint a rosszak kiküszöbölése. Ezek nem lebecsülendő célok, mert egyre szaporodnak környeze-

tiinkben azok a veszélyek, amelyek az eddigi genetikai egyensúlyt felboríthatják.

A népesség minőségével szemben támasztott követelmények másik csoportját az iskolázottság, a szakképzettség növelése jelenti. Amilyen mértékben előtérbe kerül a termelés hatékonyságának fokozása, olyan mértékben kell növelni a munkaerőnek, mint a tudományos-műszaki haladás legfontosabb elemének, szakmai felkészültségét.

A Munkaerő-és Éleszínvonal Távlati Tervezési Bizottság 1974-ben újabb előterjesztést készített: A népesedéspolitika távlati koncepciója (1976-1990) címmel. Ennek készítői /54/ már elsősorban a jövő fejlődését fürkészik és annak irányítási lehetőségeit keresik. Még ez az előterjesztés is a termékenységgel foglalkozik elsősorban (mennyiségi és minőségi szempontól), bár már a halandóság csökkentésének fontosságát is hangsúlyozza, de elemzését az egészségügyi bizottság hatáskörébe utalja. Úgy vélik, hogy "... népesedéspolitikánk fő célja - a következő 2-3 évtizedre vonatkozóan - a következő:

- a) a születések számát legalább olyan mértékben kell növelni, hogy a népesség reprodukcióját biztosítsa;
- b) viszonylag kiegyenlített létszámú új generációk kialakítását kell elősegíteni és ezzel fokozatosan mérsékelni a népesség korösszetételének egyenetlenségét" /55/.

Mint látható, tehát ezen a téren megismétlik korábbi javaslataikat, sőt ezt érvényesnek tekintik a következő évtizedekre is. Utólag úgy tűnik, hogy pl. a halandóság és a válások arányának növekedése vagy a házasságkötések csökkenése már akkor is nagyobb figyelmet érdemelt volna.

E téren újabb ilyen jelentőségű összefoglaló elemzésre 1984-ben került sor. Ennek eredményeit és következtetéseit tartalmazza a 2014/84 (X.3.) MT. sz. határozat a hosszú távú népesedéspolitikai koncepcióról. A Minisztertanács megállapítja, hogy az ország népesedési helyzete kedvezőtlené vált. Ennek megváltoztatása érdekében hosszú távon, folyamatosan érvényesülő tevékenységet tart szükségesnek, amelynek egyik célja:

a népesség csökkenési folyamatának mérséklése, nagyobb távlatokban megállítása, majd kedvezőbbé váló népességstruktúra mellett népességgyarapodás elérése,

a másik pedig - a termékenység befolyásolásával egyenrangú célja - hogy

elősegítse a népesség egészségi, biológiai állapotának javulását és segítse megállítani a halandósági viszonyok romlását, illetőleg javulást érjen el.

Bár ennek a hosszú távú koncepciónak kialakításában bizonyára szerepe lehetett a politikai célkitűzéseknek éppen úgy, mint a gazdasági érdekek érvényesítésének, de talán nem tévedünk, ha a demográfiai szempontot, a demográfiailag is kedvezőtlené vált népesedési helyzetet tekintjük a legfontosabbnak.

E részben a Munkaerő- és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság munkájának egyrészt azért szenteltünk nagyobb figyelmet, mert az (volt) a párt- és az állami vezető szervek tanácsadó testülete, másrészt pedig mert munkájában részt vett a demográfusok nagy része.

Meg kell azonban itt említeni a népességelőreszámítást is, hisz az is tájékoztatás céljából készül és nem csupán a népességstatisztika egyik igen kifinomult matematikai módszere, hanem magába sűriti szinte a demográfiai tudomány egészét. Nagy tudást és ismeretanyagot igényel a születési vagy a halandósági mozgalom várható alakulásának meghatározása, hisz a befolyásoló tényezők tömegének egymásra gyakorolt hatását is át kell tekinteni. A népességelőreszámítás, jellegénél fogva tipikusan a távlatos gondolkodás, a hosszú távú tervezés eszköze. Hazánkban mindig kiemelkedő szerep jutott a társadalmi-gazdasági folyamatok elemzésének, a népmozgalomra gyakorolt hatásuk feltárásának.

A népesedéspolitikai intézkedések egyik fontos forrása a népesség számának alakulása. Mivel azonban a politika mindig a jövőre irányul, azt akarja alakítani, a múlttrá és mindenkori jelenre vonatkozó információkn kívül kiemelkedő fontosságúvá vált a népességelőreszámítás eredménye. Bár ez a múlt ismeretéből indul ki, jelentős szerep jut ebben a demográfusok szakértelmének, a múltban kialakult tendenciák értékelésének, előre vetítésének.

Magyarországon az elmúlt évtizedekben több előreszámítás készült 2001-ig, vagy 2021-ig terjedő időszakokra. Minden alkalommal többféle változat készült a születési és a halálozási arányszámok várható alakulásának figyelembevételével. E változások közül a táblázatban vagy a középső vagy az OT által elfogadott variánst közöljük.

Milyen tájékoztatást adtak a vezetésnek ezek az előreszámítások elkészültségük idejében és hogyan igazolta a feltevéseket az élet? Ennek bemutatása érdekében a táblázaton és a grafikonon feltüntettük a népesség tényleges (évközepe) számát is.

Magyarország előreszámított népességszámának alakulása

Év	1968-ban készült előreszámítás III.változata ¹ (5-ből)	1973-ban készült előreszámítás II.változata ² (3-ből)	1979-ben készült előreszámítás V. változata (Ezt fogadta el az OT.) ³	1980-ban készült előreszámítás II/2 változata ⁴	1986-ban készült előreszámítás ⁵		A népesség száma az év közepén (Demográfiai évkönyv) (1000 fő)
					alacsony	közepes	
					változata		
1966	10 160 380						10 185
1967	10 184 164						10 223
1968	10 210 591						10 264
1969	10 240 460						10 303
1970	10 273 224						10 337
1971	10 309 600						10 365
1972	10 349 882						10 394
1973	10 390 022						10 426
1974	10 430 045	10 443,6					10 471
1975	10 469 533	10 483,7					10 532
1976	10 507 684	10 524,3					10 589
1977	10 543 359	10 563,6					10 637
1978	10 575 425	10 600,9					10 673
1979	10 602 959	10 634,5					10 698
1980	10 625 342	10 664,5	10 726,0				10 711
1981	10 642 203	10 690,4	10 742,7	10 712,6			10 712
1982	10 653 439	10 712,3	10 754,0	10 706,3			10 706
1983	10 663 151	10 729,6	10 759,6	10 690,2			10 689
1984	10 671 454	10 742,3	10 759,6	10 665,0			10 668
1985	10 678 685	10 751,5	10 754,7	10 631,4			10 657 ⁶
1986	10 685 342	10 757,7	10 745,1	10 590,4	10 640,0	10 640,0	10 640 ⁶
1987	10 692 010	10 761,5	10 731,6	10 544,2			
1988	10 699 405	10 764,1	10 719,2	10 499,7			
1989	10 708 154	10 765,8	10 709,2	10 457,1			
1990	10 718 913	10 767,4	10 701,6	10 416,8			
1991	10 732 198	10 768,9	10 696,9	10 379,6	10 498,6	10 521,3	
1992	10 748 442	10 770,2	10 691,8	10 345,9			
1993	10 767 942	10 771,6	10 685,5	10 316,5			
1994	10 790 407	10 773,5	10 681,7	10 292,2			
1995	10 816 887	10 776,4	10 678,3	10 273,3			
1996	10 846 815	10 780,7	10 676,8	10 259,8	10 375,0	10 437,8	
1997	10 879 951	10 786,3	10 677,7	10 251,6			
1998	10 915 918	10 793,3	10 680,5	10 244,8			
1999	10 954 151	10 801,2	10 684,6	10 238,6			
2000	10 994 135	10 809,8	10 689,3	10 231,9			
2001	11 035 266	10 818,6	10 693,6	10 223,8	10 309,0	10 430,5	
2006	-	-	10 690,9	-	10 232,0	10 427,2	
2011	...		10 617,7		10 093,4	10 370,1	
2016			10 513,1		9 939,6	10 301,2	
2021			10 414,0		9 809,0	10 696,3	

¹ Magyarország népességének előreszámítása (1966-2001) KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, 19.sz. 1968/2.

² Magyarország népességének előreszámítása (1972-2001) KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, 36.sz. 1973/1.

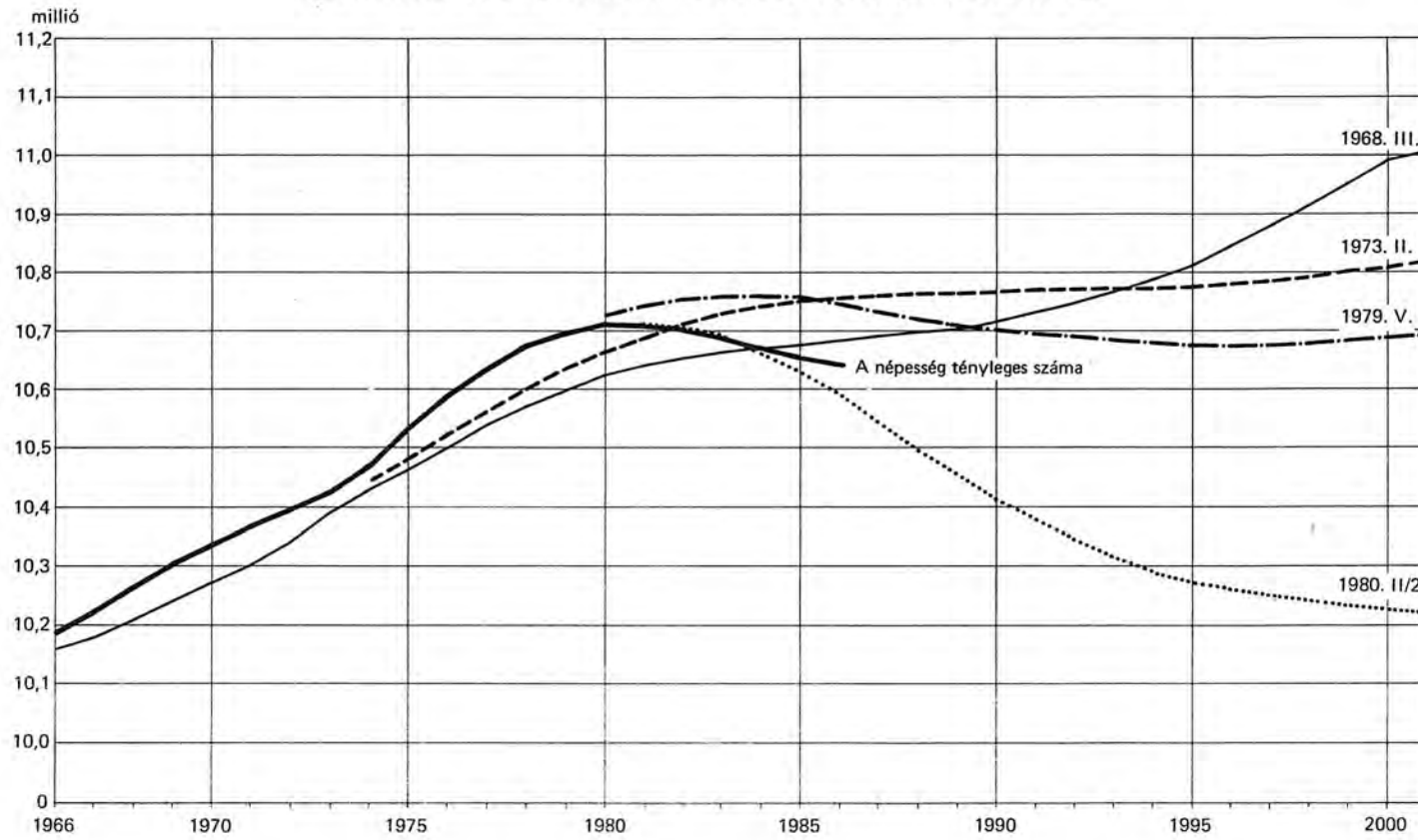
³ Magyarország népessége 1980-2021 KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, 49.sz. Budapesti, 1980/2.

⁴ Magyarország népessége 1981-2001, országos népességelőreszámítás KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, 55.sz. 1983/2.

⁵ Háblicsek L.-Dr. Moniql I.: A magyarországi népességfejlődés 2000 után. /II./ Statisztikai Szemle, 1987, 9. 841.o.

⁶ Január 1.

MAGYARORSZÁG ELŐRESZÁMÍTOTT NÉPESSÉG-SZÁMÁNAK ALAKULÁSA

Az 1968-ban készült számítások a népesség számának egyenletes növekedését jeleztek egészen 2001-ig. Mint az utolsó oszlop adataiból kitűnik, 1982-ben már megkezdődött egy csökkenő tendencia, ami még ma is tart. Addig az ideig az előreszámítás kb. kielégítő volt, bár a tényleges számnál némileg (60-80 ezerrel) kevesebbet vártak. Az eltérés mértéke azonban jelentéktelennek tekinthető, hisz az 1 %-ot sem érte el. Probléma azonban, hogy a tendencia megfordulását, a csökkenést nem lehetett még akkor várni.

De nem várt csökkenést az 1973-ban készült előreszámítás sem. Ez egészen 1993-ig magasabb népességszámot várt, mint a korábbi, bár 1981-ig még így is kevesebbet, mint a tényleges helyzet volt.

1979-ben újabb előrebecslés készült, valószínűen az időközben jelentősen változó születési és halálozási arányszámok miatt. Ez a változat növekedést csak 1983-ig prognosztizál, majd egyre csökkenő trendet vár egészen 1977-ig, amikor némi emelkedés kezdődne és az folytatódna az ezredforduló utáni időszakban is egy ideig. Az egymást követő előreszámítások 1985-ig mind nagyobb népességszámot vártak. Az 1979-es volt az első, amely prognosztizálta a csökkenést, de nehéz megérteni, hogy 1979-ben még növekedést várjon egy hivatalosnak is elfogadott számítás egészen 1984-ig, amikor az már 1982-ben bekövetkezett.

Az 1968. és az 1973. évi előreszámítás 1984-ig, illetve 1981-ig alábecsülte a népszaporodást, attól kezdve azonban egyre inkább eltér a tényleges helyzettől, annál lényegesen többet vár.

1980-ban új előreszámítás készült, jórészt az 1980. évi népszámlálás adataira támaszkodva. Az azokban megmutatózkodó tendenciák és a természetes népmozgalom alakulása alapján lényegesen pesszimistább álláspont alakult ki, mint korábban.

Táblázatunkból, de még inkább a grafikonból az tűnik ki, hogy az egymáshoz közel eső időkben készült számítások milyen eltérő jövőt várnak. Az 1968-ban és az 1980-ban készült előreszámítás között 1991-ben 320 ezer 2000-ben pedig már 470 000 az eltérés.

Az 1987-ben közzétett népességelőreszámítás szerint - minden alaposága ellenére (vagy talán azért) - a népesség száma szinte zuhanásszerűen csökken majd. Az "alacsony" változat csaknem megegyezik a legpesszimistábbnak számító 1980. évi változattal, míg a "közepes" szerint 1990-től a csökkenés némi mérséklődését lehet várni.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

Ebből a rövid áttekintésből is kitűnik, hogy az elmúlt évtizedekben a kormányzat mindig arra törekedett, hogy növekedjen a népesség száma, hogy bővített reprodukció jöjjön létre. Számunkra úgy tűnik azonban, hogy ennek a népesedéspolitikai célnak a kijelölése mindig más és más okból történt. Kezdetben az ideológiai és a politikai meg-gondolások domináltak, majd az 1960-as években gazdasági indítékok miatt szorgalmazták a termékenység növelését, hisz csökkent a munkaerő száma és növekedett az öregeké. A legutóbbi évtizedekben pedig már a demográfiai tényezők kerültek mind inkább előtérbe az expanzív célokat hangoztató népesedéspolitikában. Ezen belül is változás figyelhető meg, hisz egyre határozottabban hangsúlyozzák a népesség minőségének szempontjait.

Számomra úgy tűnik, hogy ahogy változott a politikát alakító legfőbb tényező (po-litika, gazdaság, demográfia), úgy csökkentek a rendelkezésre álló eszközök. Az 1950-es évek elején a társadalom vállalta (egy ideig) az abortusztilalom politikai következmé-nyeit. Bár a gazdasági eszközök szűkössége megakadályozta a 20 % feletti születési arányszámok tartóssá válását, átmenetileg a népesség széles rétegénél sikerült a szü-letési arányszámok csökkenési tendenciáit megállítani, sőt megfordítani. Az akkor meg-indított hullámmozgás az egyetlen olyan tényező azóta, amelyik némileg mérsékelte a népesség számának csökkenését.

Amikor a gazdasági meggondolások váltak a népesedéspolitika legfőbb alakítójává, akkor ismét többféle eszköz került alkalmazásra, növekedett az erre a célra fordított összeg. A növekedés mértéke azonban nem tartott lépést a szükségletekkel, nem követte a társadalmi-gazdasági változásokat, így nem ellensúlyozhatta a szülőkre háruló gaz-dasági terheket, a gyermeknevelés következtében emelkedő kiadásokat. Így állhatott elő minden előreszámítást megcáfoló népességfejlődés, így következhetett be, illetve kez-dődhetett el a népesség számának csökkenése.

A harmadik időszakban ismét változott a helyzet, hisz a pénzbeli juttatások reál-értéke általában csökkent, de csökkent a természetbeni juttatások színvonala is a leg-több területen.

Úgy gondolom, kitűnik ebből a rövid összefoglalásból az is, hogy a szakemberek

előterjesztései időben megelőzték a párthatározatokat, azok pedig a jogalkotást. Ebből arra következtettek, hogy a demográfia tudománya, illetve a szakemberek a politikai és az állami vezetés előtt egyre növekvő tekintélyre, hitelre tettek szert, jelzéseiket, véleményüket figyelembe vették. (Túlzás lenne azonban azt állítani, hogy mindig és hogy már az első jelzéseknél felfigyeltek és csalekedtek.)

Mivel minden időben a népesedéspolitikai célok alakításánál - kifejezetten vagy latens módon - jelen kell lennie a politikai célnak, az állam ereje fokozásának, a népességtudománynak ennek szükségességét kell igazolni, alátámasztani és hangoztatni a politikusok felé, ha pozitív közreműködésüket meg akarja nyerni.

JEGYZETEK ÉS FORRÁSOK

- /1/ A Kommunista Párt KB Programtervezete a háború utáni időkre (1944. okt. 2.) In:
Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1944-1948.
Kossuth K. Budapest, 1979. 27-28.o.
- /2/ Az MKP Központi Vezetőség programjavaslata a közvetlen politikai és gazdasági feladatok megoldására (Szeged, 1944. márc. 30.) Im: 38.o.
- /3/ Im: 114. o.
- /4/ Im: 601. o.
- /5/ Mikos Ferenc: Az új családjogi törvény
Állam- és Igazgatás 1952. aug. 455-464. o.
- /6/ Kulcsár Kálmán: A népesedés befolyásolásának lehetőségei. In: Kulcsár Kálmán
(szerk.): A népesedés és a népesedéspolitika
Kossuth K., 1983. 16. o.
- /7/ Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956-1962.
Kossuth K. Budapest, 1973. 37. o.
- /8/ Im: 264-265. o.
- /9/ Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963-1966.
Kossuth K. Budapest, 1978. 548. o.
- /10/ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a gazdasági fejlesztés hosszú távú tervezésével kapcsolatos feladatokról
Im. /9/. 59. o.
- /11/ Im. /9/. 59. o.
- /12/ Pl. - Népesedési helyzetünk néhány tanulsága
Demográfia, 1968. 3-4. sz.
- Népesedéspolitikánk alapkérdései
Budapest, 1971. jan. /sokszorosítás/
- A népesedéspolitika távlati koncepciója
Budapest, 1974. márc. /sokszorosítás/
- /13/ Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1967-1970.
Kossuth K. Budapest, 1974. 586-600. o.
- /14/ Im. 377. o.
- /15/ Im. 434. o.

- /16/ Im. 436. o.
- /17/ Im. 437. o.
- /18/ Im. 931. o.
- /19/ Im.1138. o.
- /20/ Az MSZMP KB állásfoglalása és határozata a nők politikai, gazdasági, szociális helyzetéről és a további feladatokról (1970. febr. 18.)
Im. /13/.: 525. o.
- /21/ Im. 535. o.
- /22/ Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971-1975.
Kossuth K. Budapest, 1979. 374. o.
- /23/ Im. 941. o.
- /24/ Im. 962. o.
- /25/ Halmosy Dénes /feldolg./: Nemzetközi szerződések 1918-1945. Második kiadás
JKK. Budapest, 1983. 661-662. o.
- /26/ Dr. Szabady Egon: A népesség reprodukciója; a termékenység alakulása az elmúlt harminc évben
Demográfia, 1975. 2-3. sz. 163. o.
Egy másik szerző szerint 185 655 személy települt át Németország amerikai és szovjet megszállási övezetébe
Balogh Sándor /szerk./ : Nehéz esztendőkről krónikája 1949-1953.
Gondolat, Budapest, 1986. 151-152. o./
- /27/ Thirring Lajos: Magyarország népessége 1869-1949 között. In.: Kovacsics József /szerk./: Magyarország történeti demográfiája c. kötetben
Budapest, 1963. KSH. 221-389. o.
- /28/ Miltényi Károly: Népesedéspolitikai jogszabályok 1945-1958.
Demográfia, 1959.
- /29/ 1956-ban és 1957-ben kb. 200 000 ember távozott el, akik közül pár év alatt mintegy 50 ezer tért vissza.
Szántó Miklós: Magyarok a nagyvilágban
Kossuth K. 1970. 158-163. o.
- /30/ Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1963-1966.
Kossuth K. Budapest, 1978. 548. o.
- /31/ Közlemény az MSZMP KB üléseiről (1972. nov. 14-15.) In: Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971-75.
Kossuth K. Budapest, 1979. 374. o.
- /32/ Im. 434. o.
- /33/ Im. 436. o.

- /34/ Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971-75.
Kossuth K. Budapest, 1977. 931. o.
- /35/ Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1975-80.
Kossuth K. Budapest, 1983. 1138. o.
- /36/ Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1944 -1948.
Kossuth K. Budapest, 1979. 321. o.
- /37/ Im. 601. o.
- /38/ Az MDP Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai
Szikra, 1951. 96. o.
- /39/ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága a foglalkoztatás és a munkaerő-gazdálkodás fejlesztésének feladatairól (1977. jun. 14.)
In: Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1975-80.
Kossuth K. Budapest, 1983. 472. o.
- /40/ Berettyán László-Timár János: Magyarország munkaerőhelyezete 1961 és 1971 között
Közgazdasági Szemle, 1963. 11. sz. 1269-1270. o.
- /41/ Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963-66.
Kossuth K. Budapest, 1978. 548. o.
- /42/ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata népesedési helyzetünkről, népesedéspolitikai feladatainkról (1973. febr. 13.)
In.: Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971-75.
Kossuth K. Budapest, 1979. 437. o.
- /43/ Im. /39/ 451. o.
- /44/ Barta Barnabás: Vitaösszefoglaló
In: Népesedés és népesedéspolitika.
Tudományos Konferencia, Budapest. 1981. jun. 1.
Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest, 1981. 147. o.
- /45/ ENSZ-dokumentum E/CONF. 60/CBP/15. 4. o.
- /46/ Im. /39/ 472. o.
- /47/ Pl. - Dr. Miltényi Károly: Népesedéspolitikánk néhány kérdése.
Demográfia, 1958. 2-3.sz. 7-27. o.
- Magyarország népesedése 1955-ben
(KSH jelentés) Budapest, 1956.
- Huszár István: Népesedéspolitikánk időszerű kérdéseiről
Társadalmi Szemle, 1973. 8-9. sz. 3-16. o.
- Schultheisz Emil: Népesedés és népesedéspolitika
(Tudományos Konferencia megnyitó beszéde 1981. jun.1.)
Statisztikai Kiadó Vállalat, 1981.

- Klinger András: Magyarország népesedéspolitikája In: Szabady Egon (szerk.): Népesedéspolitika a világ népességi problémái Kossuth K., 1974.
- Klinger András: A népesedéspolitikai határozat eredményei 1973-1979. Statisztikai Szemle, 1980. 5. 453-469. o. 1980. 6.sz. 565-574. o.
- KSH Népesedéspolitikai Főosztály: Népesedéspolitika Magyarországon KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei 1972. 35. sz.
- Miltényi Károly: Népesedéspolitikánk alakulása Demográfia, 1968. 3-4.sz. 476-487. o.
- Népesedéspolitikánk alapkérdései Munkaanyag, 1970.

/48/ Népesedési helyzetünk néhány tanulsága

Készült a Munkaerő- és Életszínvonal Tervezési Bizottság távlati tervezési munkája keretében

Demográfia, 1968. 3-4. sz. 476. o.

/49/ Im.: 479. o.

/50/ Sokszorosított kiadvány, A munkát Dr. Szabady Egon irányításával, Dr. Andorka Rudolf, Dr. Klinger András, Mausecz Zsuzsanna, Dr. Miltényi Károly és Dr. Tamásy József végezte.

/51/ Im. 1. o.

/52/ Im. 1. o.

/53/ L.: A népesedési helyzetünkről, népesedéspolitikai feladatainkról készült (1973. febr. 13.) Politikai Bizottsági határozat és az 1040/1973. (X.18.) Mt.sz. határozat

/54/ A munkacsoport elnöke: Szabady Egon, tagjai: Andorka Rudolf, Barta Barnabás, Cseh-Szombathy László, Balog János, Cravero Róbert, Illés János, Juszt Lajos, Klinger András, Medve László, Miltényi Károly, Monigl István (a munkacsoport titkára), Rácz Albert, Rózsa József, Szigeti István, Tamásy József, Timár János

/55/ Im. 4. o.